

SIMAS ČELUTKA

Vilniaus universitetas

LUDWIGO WITTGENSTEINO RELIGIJOS FILOSOFIJOS VIENTISUMO PROBLEMA

The Problem of Coherence of Ludwig Wittgenstein's Religious Thought

SUMMARY

It is common to distinguish two highly distinct phases of Wittgenstein's philosophizing and consider them as incompatible, even opposing each other. Nonetheless, in this paper I argue that viewed from the perspective of philosophy of religion Wittgenstein's religious thought is to a greater extent coherent and complementary. Although a few relevant theoretical differences appear during the shift from "earlier" to "later" Wittgenstein, both periods share the same fundamental notions: antirationalism, antinaturalism and the autonomy of religious discourse. The thesis is supported not only by an examination of *Tractatus Logico-Philosophicus* and *Philosophical Investigations*; the justification is also based on a closer look at Wittgenstein's shorter texts that are pertinent for the subject.

SANTRAUKA

Paprastai tarp ankstyvojo ir vėlyvojo Ludwigo Wittgensteino filosofinių programų linkstama matyti radikalius skirtumus, tačiau šiame straipsnyje ginama mintis, kad Wittgensteino religiniam mintijimui veikiau būdingas vientisumas ir savitarpio papildomumas. Darbe, fiksuojant tam tikrus akcentų poslinkius, teigiama, kad religijos filosofijos požiūriu Wittgensteino abu mintijimo periodus sieja antiracionalizmas, antinatūralizmas ir religinio diskurso autonomiškumo pabrėžtis. Vientisumo aspektas ginamas analizuojant ne tik *Loginį-filosofinį traktatą* ir *Filosofinius tyrinėjimus*, bet ir mažesnius mąstytojo tekstus, kurie ne mažiau svarbūs aptariamoms temoms požiūriu. Pagrindinį straipsnio tikslą mėginama pasiekti nuodugnai eksplikuojant abiem Wittgensteino filosofavimo periodais dėstomas nuostatas religinio patyrimo ir religinio diskurso atžvilgiu, kartu brėžiant relevantiškas jų tarpusavio jungtis.

RAKTAŽODŽIAI: Wittgensteinas, religija, mistika, etika.

KEY WORDS: Wittgenstein, religion, mysticism, ethics.

IVADAS

Ludwigas Wittgensteinas neretai laikomas dviejų filosofijos krypčių – loginio atomizmo ir kalbos filosofijos – korifėju, tačiau kiti jo apmąstymai tik pastaraisiais dešimtmečiais sulaukė rimtesnio teoretikų dėmesio, ypač jo svarstymai apie estetiką, etiką ir religiją. Su tuo susijęs ir gausėjantis Wittgensteino tekstų korpusas, skirtingų krypčių atstovams suteikęs galimybę įvairiapusiškiau pažvelgti į autoriaus teorijas. Religijos filosofijos baruose nemaža įtakos turėjo tokie „smulkieji“ Wittgensteino tekstai kaip *Paskaita apie etiką* (1929), *Paskaitos apie religinius įsitikinimus* (1938), *Kultūra ir vertė* (1998). Pažymėtina tai, kad dažnas Wittgensteino religinės minties interpretatorius paprastai renkasi ankstyvojo (*Loginio-filosofinio traktato*, toliau – LFT) arba vėlyvojo (*Filosofinių tyrinėjimų*, toliau – FT) Wittgensteino filosofiją ir koncentruojasi į kurią nors vieną iš jų bei papildo savąsias rekonstrukcijas citatomis iš joms palankių „smulkiųjų“ tekstų. Tai gana pagrįsta teorinė strategija: Wittgensteinas iš tiesų pakankamai reikšmingai pakeitė savo filosofines pažiūras, ypač kalbos ir prasmės klausimu, tad pasirinkimas nagrinėti kurį nors vieną iš jo kūrybinių periodų atrodo suprantamas. Vis dėlto religinių apmąstymų kontekste ši tradicinė „schizma“ nėra tokia jau akivaizdi. Nuo *Traktato* iki *Tyrinėjimų* besidriekiančioje Wittgensteino religinio mintijimo panoramoje veikiau esama tęstinumo ir plėtotės nei radikalaus lūžio (panašios nuomonės yra ir Michaelas Koberis¹). Šio darbo tikslas – pagrįsti dalinį Wittgensteino religijos filosofijos vientisumą išryškinant panašumus tarp

ankstyvojo ir vėlyvojo periodų. Panašumus ir tęstinumą mėginsime atskleisti analizuodami ne vien *Traktatą* ir *Tyrinėjimus*, bet ir jau minėtus tarpinius, mažuosius tekstus. *Paskaita apie etiką* bei *Užrašai 1914–1916* bus nagrinėjami *Traktato* kontekste, mat šią paskaitą galima interpretuoti kaip reikšmingą pastarojo veikalo papildinį aptariant religiją ir etiką. Savo ruožtu *Paskaitos apie religinius įsitikinimus* dėl chronologinio ir turinio panašumų bus analizuojamos kartu su *Filosofiniais tyrinėjimais*. *Kultūrą ir vertę* pasitelksime nagrinėdami abu periodus, kadangi šioje knygoje surinktos pastabos driekiasi beveik per visą Wittgensteino gyvenimą, todėl tinka būti taikomos plačiai. Žinoma, būtina paminėti ir specifinius ankstyvesniojo ir vėlyvojo Wittgensteino religinių svarstymų skirtumus, tačiau šių skirtumų atskleisti neturėtų užgožti bendrojo šių dviejų periodų vardiklio. Tą bendrą vardiklį sudaro Wittgensteino antiracionalizmas, t. y. požiūris, kad religinių įsitikinimų ir mistinių potyrių negalima paaiškinti nei koku nors vienu universaliai racionali kriterijumi, nei logine dedukcija, nei empirine indukcija, nei priežastiniais/istoriniais aiškinimais. Loginis ar racionalistinis Dievo egzistavimo pagrindimas, pasak Wittgensteino, nėra būtinas religiniam patyrimui². Kartu Wittgensteinas (abiem periodais) išlieka kritiškas įvairiems kvazinatūralistiniams aiškinimams, kurie būdingi kai kuriems teologiniams diskursams. Visų svarbiausia tai, kad Wittgensteinas visą laiką pabrėžia religijos autonomiškumą kitų patyrimo modusų bei diskursų atžvilgiu.

ANKSTYVOJO WITTGENSTEINO RELIGINĖS PAŽIŪROS

Loginis-filosofinis traktatas

Vos pasirodęs *Loginis-filosofinis traktatas* buvo kaipmat apipintas įvairiausiomis interpretacijomis, pasak kurių Wittgensteinas neva sudavęs mirtiną smūgį metafizinėms, etinėms ir religinėms „nesąmonėms“ (*non-sense, Unsinn*), apie kurias nuo šiol esą nebeverta kalbėti. Ypač šią versiją propagavo vadinamasis Vienos ratelis, arba loginio pozityvizmo atstovai, kuriems *Traktatas* tapo pagrindiniu įkvėpimo šaltiniu. Pritartume Liamui Hughesui, teigiančiam, kad loginių pozityvistų interpretacija buvusi klaidinga³. Neaišku, sąmoningai ar nesąmoningai, tačiau loginiai pozityvistai akivaizdžiai „pražiopsojo“ *Traktato* pratarbę ir paskutinius kelis knygos puslapius, kuriuose Wittgensteinas lakoniškai, bet labai tiksliai įvardijo savo pažiūras apie etiką ir mistiką. Suprantama: loginiams pozityvistams (ypač Carnapui ir Neurathui) bet kokios šnekos apie etinius, mistinius ar religinius tikrovės patyrimo elementus yra bereikšmės ir beprasmės, todėl nė nevertos aptarinėti⁴. O Wittgensteinas aiškiai atskyrė loginę reikšmę⁵ nuo prasmės ir prasmę perkėlė anapus logikos, sykiu ir anapus pasaulio: „Pasaulio prasmė turi būti už pasaulio. Pasaulyje visa yra taip, kaip yra, ir visa nutinka taip, kaip nutinka; jame nėra jokios vertės – o jeigu ji būtų, ji neturėtų jokios vertės“ (*LFT 6.41*)⁶. Kontingentiškai pasaulyje susiklostančios daiktų padėtys gali turėti reikšmę, t. y. joms galima priskirti reikšmingumą tuo atveju, jei daiktų padėtį nusakantį sakinį galima suskaidyti iki elementariųjų propozicijų, nusakančių atominius faktus ir vardais nurodančių paprastus objektus

(*LFT 2.0123–2.0124, 2.1–2.15*)⁷. Dievas, pasaulis kaip visuma⁸ ir net pats subjektas (*LFT 5.632–5.633*)⁹ nėra paprasti objektai, jų reikšmės neįmanoma eksplikuoti loginiu būdu, mat jie nepriklauso pasauliui, jų negalima *parodyti*; ir nors griežtąja prasme jie yra bereikšmiai, t. y. neįmanoma aiškiai nurodyti jų teisingumo ar klaidingumo požymio, vien dėl to jie netampa beprasmiai, tiesiog loginė kalbos sandara nėra pajėgi tos prasmės perteikti, kadangi jų prasmė slypi anapus logikos ir anapus visų dalykų padėčių.

Tad kitaip nei loginiai pozityvistai Wittgensteinas duoda aiškiai suprasti, kad tikrieji, svarbiausieji žmogaus egzistencijos klausimai nenustoja savo svarbos *nepaisant* paties Wittgensteino *Traktate* išdėstytos loginės sintaksės sampratos, kuri bereikšmiai paskelbia sakinius, neatvaizduojančius objektų (referentų) ir nenurodančius galimų faktinių dalykų padėčių. Nors Wittgensteinas savimi patikėdamas manė *Traktate* išsprendęs visas filosofijos problemas, jis buvo savi-kritiškas tuo požiūriu, kad savo nuveikto darbo nelaikė prasmingu: „Kita vertus, čia perteikiamų minčių *teisingumas* man atrodo neliečiamas ir galutinis. Todėl laikausi nuomonės, kad problemos pagaliau yra išspręstos. Ir jei neklystu, tuomet, kita vertus, šio darbo vertę sudaro tai, kad jis rodo, kaip mažai tepadaryta išsprendus šias problemas.“¹⁰ Dar akivaizdžiau šį požiūrį filosofas išdėstė pačioje *Traktato* pabaigoje: „Mano sakiniai aiškina tuo, kad tas, kuris mane supranta, galiausiai atpažįsta juos kaip beprasmius, kai jais, ant jų, per juos žengia. (Jis turi, taip sakant, numesti šalin kopėčias po to,

kai jomis užlipo.)“ (LFT 6.54)¹¹. Nors *Traktate* gali būti išsakyti ir turėti reikšmę iš esmės tik gamtos mokslo teiginiai, mes „jaučiame, kad net jei būtų atsakyta į visus *galimus* mokslo klausimus, mūsų gyvenimo problemos net nebūtų paliestos“ (LFT 6.52–6.53)¹². Toks požiūris visiškai svetimas loginiams pozityvistams. Nors ir reikia tylėti apie tai, apie ką negalima kalbėti, dalykai, apie kuriuos tylime, iš tiesų yra patys svarbiausi¹³.

Pasmės (sykiu ir vertės) klausimą Wittgensteinas lokalizuoja anapus pasaulio ir logikos. Anapus logikos ir pasaulio atsiduria etika, religija ir estetika. Wittgensteinui prasmė – tai pasaulio faktų tarpusavio susiejimas, kurį gali atlikti subjektas, o iki įprasminimo visos pasaulio duotys bei nutiktys būva kaip visiškai atsitiktinės (LFT 6.41)¹⁴. „Jei yra vertė, turinti vertę, ji turi būti už visų nutikčių ir taip-būties (*So-Sein, being-so*). Nes visos nutiktys ir taip-būtis yra atsitiktinės. Kas daro tai neatsitiktinį, negali būti pasaulyje, nes kitaip tas būtų vėl atsitiktina. Tas turi būti už pasaulio. [...] Gyvenimo prasmės sprendimas erdvėje ir laike yra už erdvės ir laiko (Ne gamtos mokslų problemos čia turi būti sprendžiamos.)“ (LFT 6.41, 6.4312)¹⁵. Pasaulio įvykiai patys savaime neturi prasmės – ją jiems suteikia subjektas, t. y. jo valia, intencijos, tikslai ir motyvai, susaistantys įvykius tarpusavyje¹⁶.

Pasmės klausimas iš esmės yra mistinis klausimas, nors kalbiniu požiūriu neįmanoma jo adekvačiai išskelti, kadangi iš principo neįmanoma į jį atsakyti (LFT 6.5–6.51)¹⁷. Religinių sakinių, kaip ir etinių sakinių, būti negali, nes visi sakiniai yra lygiaverčiai ir negali išreikšti nieko aukštesnio (LFT 6.42)¹⁸, tuo tarpu

religinė mąstysena neišvengiamai yra hierarchiška. Religija, kaip ir etika, yra transcendentali, nes negali būti išreikšta taisyklingais (atitinkančiais loginės sintaksės principus) sakiniiais (LFT 6.421)¹⁹. Religinės ištaros nėra empirinės propozicijos, kurios klaidingai ar teisingai nusakytų konkrečias dalykų padėtis; jų negalima verifikuoti, tačiau jas galima *suprasti*²⁰. Augustino Dainio pasakymu, tokios ištaros priklauso „prasmingo tyklėjimo sričiai.“²¹ Ir vis dėlto Wittgensteinas *Užrašuose*, kurie skaitytini kaip svarbus *Traktato* papildinys, aptinkame tokias ištaras: „Tikėti Dievą reiškia suprasti gyvenimo prasmės klausimą. Tikėti Dievą reiškia manyti, kad pasaulio faktai dar ne viskas. Tikėti Dievą reiškia matyti, kad gyvenimas turi prasmę. *Kad ir kaip būtų*, bet kuriuo atveju mes esame tam tikra prasme priklausomi, o tai, nuo ko esame priklausomi, mes galime pavadinti Dievu.“²² Tai, jog Dievas neatsiskleidžia pasaulyje (LFT 6.432)²³, jokiū būdu nesuponuoja, kad jis iš viso neegzistuoja ar kad Dievo klausimas pats savaime yra neprasmingas²⁴. Tiesiog jis keliamas *kitokiu būdu* nei gamtamokslių klausimai. Pastaroji nuostata Wittgensteinui išliks svarbi ir vėlyvuojų laikotarpiu.

Mistiškumo pojūtis atsiranda suvokiant pasaulį kaip apribotą visumą, t. y. juntant pasaulį *qua* pasaulį, o ne stebintys pavieniais šio pasaulio faktais. Kitaip nei konkreti dalykų padėtis pasaulyje, pats pasaulis „negali būti laikomas propoziciniu ženklu.“²⁵ Garsusis Wittgensteinas pasakys skamba šitaip: „Ne tai mistiška, *kaip* yra pasaulis, o tai, kad jis *yra*“ (LFT 6.44)²⁶. Pasak Hugheso, mistinis potyris būdingas iš pasaulio paribio žvelgiančiam metafiziniam „Aš“, priešais kurį atsiveria

pasaulis kaip visuma, į kurią kaip integrali dalis įeina ir jo paties psichologinis „Aš“²⁷. Mistikai atviras subjektas yra kitoks nei gamtamokslis objektas.

Paskaita apie etiką

1929 m. Cambridge skaitytoje paskaitoje apie etiką Wittgensteinas pratęsė *Traktate* dėstytas mintis sukonkretindamas etinių/religinių sprendinių analizę. Nors, formaliai žiūrint, paskaita skirta etikai, Wittgensteino pateikiama etikos samprata suponuoja, kad tarp etikos ir religijos nėra jokios didesnės takoskyros, kadangi į etinių klausimų akiratį Wittgensteinas įtraukia klausimus apie tai, kas gyvenime svarbiausia, vertingiausia, kokia gyvenimo prasmė, kas daro gyvenimą vertą gyventi, koks yra teisingas gyvenimo būdas²⁸. Šie klausimai yra vieni esmingiausių ne vien etiškai, bet ir religiškai angažuotam asmeniui. Jenso Kertscherio teigimu, taip formuluodamas etinius klausimus Wittgensteinas juos įrašo į metafizinių klausimų imtį²⁹. Galų gale baigiamojoje paskaitos dalyje Wittgensteinas nagrinėja būtent religinę patirtį.

Paskaitoje Wittgensteinas taiko svarbią distinkciją atskirdamas reliatyviąją (trivialiąją) bei absoliučiąją (etine) gėrio prasmes. Absolutumas šiuo atveju susijęs su besąlygiškumu ir privalėjimu, kurio trūksta sąlygiškai suprastam gėriui. Wittgensteinas pateikia tokį pavyzdį: jei žaidžiant tenisą prie manęs kas nors prieitų ir pasakytų, kad žaidžiu blogai, galėčiau atsakyti, kad šitai suprantu, tačiau nė kiek nenoriu patobulėti. Tokiu atveju pašnekovas teistartų: „Na, kaip sau nori.“ Visai kas kita būtų tuo atveju, jei aš įžūliai pameluočiau žmogui ir, gavęs

priekaištą, pasakyčiau: „Suprantu blogai pasielgęs, tačiau pasitaisyti nenoriu.“ Tokiu atveju pašnekovas jau nebegalėtų man tarti: „Na, kaip sau nori.“ Jis turėtų pasakyti: „Tu *privalai* norėti pasitaisyti.“³⁰ Būtent privalėjimas skiria absoliučią gėrio prasmę nuo reliatyviosios.

Ne mažiau svarbu tai, kad visus reliatyvius teiginius iš principo įmanoma suvesti į faktinius teiginius. Taip galiausiai paaiškėja, kad reliatyvios vertės sprendinys netgi nėra vertės sprendinys – jis tik išoriškai panašus į vertės sprendinį. Tarkime, teiginys „Šis žmogus yra geras bėgikas“ paprasčiausiai nusako faktinę padėtį, jog konkretus žmogus nubėga tam tikrą atstumą per tam tikrą minučių skaičių. Tokia faktinė padėtis yra konkreti ir santykiška, ne absoliuti. Tai reiškia, kad ir šiame sakinyje pavartota gėrio samprata yra reliatyvi. Tuo tarpu joks faktinis teiginys negali implikuoti absoliučios vertės sprendinio. Ši išvada visiškai nuosekliai kyla iš jau minėtos *Traktato* nuostatos, kad visi sakiniai yra lygiaverčiai (*LFT* 6.4)³¹. Mes negalime pasakyti, kad kelio ruožas, vedantis iš taško A į tašką B, yra *absoliučiai* teisingas kelias; jokia dalykų padėtis, joks faktas, jokia jusliškai patiriama pasaulio savybė neturi „priverčiamosios absoliutaus teisėjos galios“³². Tokiu būdu religija ir etika atsiduria anapus reikšmingos kalbos, taigi yra viršpasauliška ir viršlogiška³³. Etnis svarstymas kelia ne klausimą, ar asmuo siekia tam tikro tikslo (tai būtų fakto nusakymas), bet klausimą, ar jis *turėtų* jo siekti³⁴. Taip Wittgensteinas aktualizuoja Hume'o įdiegtą fakto ir privalėjimo perskyrą.

Kaip jau minėjome, Wittgensteinas mistiniu patyrimu *Traktate* laikė pasaulio

kaip apribotos visumos pojūtį. Šios sampratos atgarsių yra ir *Paskaitoje apie etiką*, kurioje absoliutumo (religinių) patyrimą filosofas aprašo vartodamas nuostabos sąvoką: „Manau, jog geriausias būdas jį [absoliutumo patyrimą, – S. Č.] aprašyti yra jį patiriant tarti: „Stebiuosi pasaulio egzistavimu.“ Tuomet esu linkęs vartoti tokias frazes kaip „kaip neįtikėtina, kad kažkas egzistuoja“ arba „kaip neįtikėtina, kad pasaulis egzistuoja.“³⁵ Be to, Wittgensteinas mini ir kitą panašaus pobūdžio patyrimą – *absoliutaus saugumo* jausmą. Pažymėtina, kad išlaikydamas *Traktato* dvasią, Wittgensteinas čia pat priduria, jog cituotų ištarų *verbalinės išraiškos* yra bereikšmės, kitaip tariant, tardamas sakinį „stebiuosi pasaulio egzistavimu“, aš netaisyklingai (loginės sintaksės požiūriu) vartuju kalbą. Taisyklingai vartodamas kalbą aš tegalėčiau stebėtis konkrečiais, jusliškai patiriamais objektais ar jų savybėmis, tarkime, *šio šuns dydžiu, šio namo senumu arba dabar* stebimo dangaus mėlynumu³⁶.

Panašiai ir dėl saugumo pojūčio: taisyklingai vartodami kalbą tegalėtume kalbėti apie fizinį saugumo pojūtį, kuris iš principo tegali būti reliatyvus. Tarkime, užsidarymas namie negarantuoja visiško fizinio saugumo, nes namą, kuriame esti užsidaręs žmogus, galima sunaikinti. Absoliutaus saugumo pojūčio *teigimas* yra logiškai neįmanomas. Tai leidžia Wittgensteinui daryti išvadą, kad loginis netaisyklingumas iš esmės būdingas *visiems* religiniams ir etiniams teiginiams. Tokie teiginiai visuomet yra palyginimai arba alegorijos. Tačiau čia pat filosofas priduria, kad visos analogijos ir alegorijos yra *ko nors* alegorijos, t. y. tai tėra kitas *ko nors* nusakymas, kurio

iš principo galima atsisakyti ir tą kažką įvardyti paprasta faktų kalba³⁷. Čia išskyla problema, nes religinių ištarų alegoriškumo taip paprastai nepanaikinsi, t. y. jas panaikinę, mes negalėsime nusakyti religinių *faktų*, ką galime padaryti bet kokios empirinės dalykų padėties nuskaidymo atveju. Ir vis dėlto religinės patirtys yra šio pasaulio faktai, t. y. mistiniai nušvitimai, kentėjimai, maldos, išpažintys ir panašios patirtys yra konkrečiu metu konkrečius asmenis išstinkančios patirtys. Pastebėjęs šiuos prieštaringumus, Wittgensteinas formuluoja paradoksą: „Paradoksas, kad patirtis, kaip faktas, atrodo turįs antgamtinę vertę.“³⁸ Šis paradoksas, kaip primena Wittgensteinas, kasdienėje kalboje vadinamas stebuklu. Stebuklas yra nuostabos dėl pasaulio egzistavimo patyrimas³⁹. Jis netelpa į mokslinio pasaulėvaizdžio rėmus, nes jo neįmanoma įterpti į mokslinių faktų imtį. Todėl absurdiška sakyti, kad mokslas įrodė, jog stebuklą nebūna. Wittgensteino žodžiais: „Tiesa ta, kad mokslinis fakto stebėjimo būdas yra netinkamas būdas žvelgti į jį kaip į stebuklą.“⁴⁰ Šis teiginys visiškai nuosekliai siejasi su *Traktato* teiginiu, jog laimingo žmogaus pasaulis yra kitoks nei nelaimingojo (*LFT* 6.43)⁴¹. Analogiškai galima pasakyti, kad tikinčiojo pasaulis yra kitoks nei netikinčiojo pasaulis⁴².

Paskaitos pabaigoje Wittgensteinas atmeta nuomonę, esą tik *kol kas* dar nėra sugalvoti tinkami loginės analizės metodai, kuriuos būtų galima pritaikyti religiniams/etiniams teiginiams nagrinėti. Filosofo akimis, religiniai/etiniai teiginiai yra iš esmės bereikšmiai (*nonsensical*)⁴³. Jis pats šioje paskaitoje siekęs žengti *anapus* pasaulio, taigi tuo pačiu ir anapus

reikšmingos kalbos. Jo manymu, visi apie religiją ar etiką rašantys (ar rašę) autoriai nuolat susiduria su kalbos ribotumu. „Mėginimas išsiveržti anapus mūsų narvo sienų yra tobulai, absoliučiai beviltiškas.“⁴⁴ Religija ir etika, keliančios galutinės gyvenimo prasmės, absoliutaus gėrio ir absoliučios vertės klausimus, negali būti mokslas, jos visiškai nieko

nepriededa prie mūsų žinojimo, kurį kaupia ir plečia fizikai, istorikai ir kiti mokslo žmonės. Nors kartais ir susidaro toks įspūdis (net ir kai kuriems tikintiesiems ar teologams), religija neteikia moksliskai patikrinamų hipotezių. Vis dėlto religinius/etinius įsitikinimus Wittgensteinas didžiai gerbiaš ir niekada nedrįstų iš jų šaipytis⁴⁵.

VĖLYVOJO WITTGENSTEINO RELIGINĖS PAŽIŪROS

Paskaitose apie religinius įsitikinimus, Filosofiniuose tyrinėjimuose bei paskiruose *Kultūros ir vertės* pasažuose matyti, kad Wittgensteino pažiūros į religiją tam tikrais atžvilgiais pasikeitė. Svarbiausia tai, kad vėlyvasis Wittgensteinas, kitaip nei *Traktato* Wittgensteinas, nustoja ieškojęs vienos nekintančios kalbos esmės, vienintelio jos reikšmingumo kriterijaus ir daugiau domisi praktikomis bei skirtingomis gyvenimo formomis, kurios ir nulemia atskirų žodžių bei sakinių reikšmes (tai, ką *Traktate* Wittgensteinas laikė vien tik logine reikšme). Nuo šiol būtent skirtingi žodžių vartojimo būdai lemia jų reikšmes. Religijos filosofijos požiūriu šis teorinis pokytis svarbus tuo, kad nuo šiol Wittgensteinas religinių teiginių jau nelaiko bereikšmiais jokia, net ir faktine (empirine) prasme, kaip tai darė *Traktate*, religiniai teiginiai nebelaikomi neišreiškiamais⁴⁶. Filosofas nebeskirto žodžių ar ištarų į griežtai reikšmingas ir bereikšmes. Jam tampa svarbios kalbos vartojimo praktikos, vadinamieji kalbos žaidimai, savitai apibrėžiantys tuose žaidimuose vartojamus žodžius (*FT* 23, 31–33, 60–66, 116–124)⁴⁷. Vis dėlto nagrinėdami minėtus tekstus mėginsime pagrįsti tezę, kad pagrindinės ankstyvojo Wittgenstei-

no religinių pažiūrų prielaidos – antinaturalizmas, antiracionalizmas ir religijos autonomiškumo pabrėžtis – išliko nepakitusios ir vėlyvuju periodu.

Jau *Paskaitose apie religinius įsitikinimus* Wittgensteinas pasiūlo kalbos žaidimų teorijos kontūrus. Kalbėdamas apie susikalbėjimo tarp tikinčiųjų ir netikinčiųjų (ne)galimybę, potencialiam netikinčiajam jis apie tikinčiuosius šitaip sako: „Tu gali pasakyti, kad jie klaidingai samprotauja. Tam tikrais atvejais tu taip sakysi, turėdamas galvoje tai, kad jie mums prieštarauja. Kitais atvejais tu sakysi, kad jie iš viso nesamprotauja arba „Tai yra visiškai kitas samprotavimo būdas.“ Tu sakysi, kad jie mums prieštarauja tuo atveju, kai jie samprotauja panašiai, kaip ir mes, ir padaro kažką panašaus į klaidą, kokias ir mes darome. Ar kažkoks dalykas yra klaida, ar ne – jie yra klaida tam tikroje sistemoje. Lygiai taip pat, kaip ir kas nors yra klaida žaidžiant būtent tą, o ne kitą žaidimą. [...] Ar ten klaida, ar ne, priklauso nuo to, kas dar buvo pasakyta greta tos klaidos.“⁴⁸ Pasak Wittgensteino, tikintysis Paskutiniuju teismu yra *visiškai kitoje plokštumoje* nei juo netikintis; juodu skiria praraja⁴⁹. Skirtingos patirtys nulemia skirtingas kalbos vartosenos sis-

temas. Teiginiai, kuriuos taria religingi žmonės (pavyzdžiui, „tikiu, kad ateis Paskutinysis teismas“), vartojami kitaip nei mokslo kalboje, kurioje kalbama apie potencialiai empiriškai patikrinamus ateities faktus ar daiktų savybes.

Įdomu tai, kad net ir patikimas istorinių faktų, kurie šiaip jau yra svarbūs oficialiosioms religinėms doktrinoms, žinojimas pats savaime nieko neprideda prie religinio tikėjimo. Wittgensteino akimis, jis netgi gali pakenkti tikėjimui: „Esmė ta, kad, jei būtų paliudijimų, jie tik sugadintų visą reikalą. Tai, ką aš paprastai vadinu paliudijimais, nepadarytų man nė menkiausios įtakos. [...] Net jei tai taip pat tikra, kaip faktas, kad buvo Napoleonas. Nes tikrumo nepakanka, kad aš būčiau priverstas pakeisti visą savo gyvenimą.“⁵⁰ Viso gyvenimo pokytis, apie kurį čia kalba Wittgensteinas, iš esmės pakartoja *Traktato* mintį, kad religija arba etika keičia ne pavienius pasaulio faktus, o paties pasaulio ribas: „Žodžiu, pasaulis dėl to turi pasidaryti visiškai kitoks. Jis turi, taip sakant, kaip visuma sumažėti arba padidėti“ (*LFT* 6.43)⁵¹. Nėra taip, kad netikintis žmogus dalį tikinčiojo teiginių gali suprasti, dalies – ne; jis arba visiškai įsijaučia ir atsiveria patirtims, lemiančioms savitą tikinčiojo pasaulio matymą, arba to nepadaro ir lieka už šios gyvenimo formos ribų. Netikintysis neturėtų tikinčiajam sakyti: „Tavo teiginiai klaidingi.“ Jis turėtų pasakyti: „Aš tiesiog nesuprantu, ką tu kalbi; nežinau, ar tari klaidingus, ar teisingus teiginius.“

Paskaitose apie religinius įsitikinimus dėstomų išvalgų formavimasi galime atsekti *Kultūroje ir vertėje*, užrašuose iš 1937 metų (likus apytikriai metams iki šių paskaitų perskaitymo). Juose Wittgensteinas

teigia, kad krikščionybė nėra teorija ar mokymas apie faktus, t. y. apie tai, kas atsitiko ar atsitiks žmogaus sielai, bet veikia „to, kas iš tiesų vyksta žmogaus gyvenime, aprašymas“⁵². Kaip ir *Paskaitoje apie etiką*, čia jis kalba apie alegorijas ir vaizdus, kurie atlieka palyginimo funkciją. Anot filosofo, „šie vaizdai gali pasitarnauti tik tam, kad *aprašytų*, ką turime daryti, bet ne tam, kad tai *pagrįstų*. [...] Religija sako: *Daryk taip! Galvok taip!* Tačiau negali to pagrįsti, ir jei tik pabando, iš karto atstumia, nes kiekvienam argumentui, kurį ji pateikia, yra rimtas kontrargumentas. Įtikinamiau būtų pasakyti: „Galvok taip! Kad ir kaip keistai tai atrodytų.“ Arba: „Ar nenorėtum to padaryti, – kad ir kaip tai bjauru?“⁵³

Iš to, kas jau pacituota, aiškėja, kad Wittgensteino pasaulėvaizdyje religiniai teiginiai nepaklūsta nei empirinio patvirtinimo, nei loginio samprotavimo taisyklėms; tikintieji žaidžia kitokį žaidimą nei istorikai, fizikai ar matematikai. Tikėjimas Prisišėlimu, Paskutiniu oju teismu ar Jėzaus Kristaus stebuklais neaprašo nei praeities ar ateities dalykų padėčių, kaip jas supranta mokslininkai empirikai, nei „visuotinių proto tiesų“, kaip jas išmąsto racionalistai⁵⁴. Meilės, kančios, absoliutaus pasitikėjimo, absoliutaus atsidavimo, maldos patirčių aprašymai priklauso kitokiam žaidimui nei teiginiai, dalyvaujantys empirinio stebėjimo, metodinio eksperimentavimo, loginės dedukcijos ar archyvinių dokumentų tyrinėjimo žaidimuose. „Įrodymo“ ir „pagrįstumo“ sąvokos šiuose skirtinguose žaidimuose vartojamos ne ta pačia prasme⁵⁵. Išmintis, pasak Wittgensteino, yra šalta ir pilka, o tikėjimas yra spalvingas, tikėjimas yra aistra⁵⁶.

Atkreiptinas dėmesys, jog Wittgensteinas atskiria religinį tikėjimą nuo prietaro, pastarąjį kildina iš baimės ir laiko jį „savotišku klaidingu mokslu“; tikėjimas, priešingai, yra pasitikėjimas⁵⁷. Tikėjimas nėra nei teisingas mokslas (mokslinis gamtos dėsnių nustatymas⁵⁸), nei klaidingas mokslas (prietarai apie buvusią ar būsimą faktinę tikrovę). Prietaro priskyrimas klaidingam mokslui leidžia suprasti, kodėl krikščionybė Wittgensteinui yra autentiškesnė religija nei graikų politeizmas, turintis pretenziją į jusliškai tikslus faktinių padėčių nusakymus: „Ir štai dabar būtų galima pasakyti: „galima aprašyti, kaip būtų, jei Olimpe būtų dievai, bet ne: „kaip būtų, jei būtų Dievas.““⁵⁹ Atskirdamas graikų dievus nuo krikščionių Dievo Wittgensteinas akcentuoja, kad graikai buvo linkę pakankamai tiksliai aprašinėti savo dievus antropomorfizuodami juos. Genios Schönbaumsfeld aiškinimu, gramatiniu požiūriu nėra skirtumo tarp kalbėjimo apie Poseidoną ir kalbėjimo apie bet kurį kitą žmogų, nes jie išsitenka *toje pačioje plokštumoje*, skirtumas tik tas, kad Poseidas yra nepalyginti galingesnis už bet kurį žmogų⁶⁰. O monoteizmo Dievas priklauso absoliučiai kitai, užjuslinei plokštumai.

Savo antrajame *magnum opus* *Filosofiniai tyrinėjimai* Wittgensteinas dar labiau išplečia kalbos kaip praktikos sampratą. Kalba čia suprantama ne kaip griežtų ir nekintamų gramatikos dėsnių sąlygota monolitinė struktūra, tačiau kaip praktikų ir įpročių visuma: „Kalbėjimas yra tam tikros veiklos arba gyvenimo formos dalis“ (FT 23)⁶¹. Kalbos žaidimai įvairuoja nuo mįslių spėliojimų, sąmojų laidymo iki hipotezių iškelimo ir eksperimento rezultatų pateikimo lentelėmis, nuo šokio

ir dainavimo iki prašymo, dėkojimo, keikimosi, sveikinimo, *meldimosi* (FT 23)⁶². Žodžių reikšmės priklauso nuo jų vartojimo, tad reikia klausti, kaip mes *išmokome* vartoti tuos žodžius (FT 77)⁶³. Kruopšti vėlyvojo Wittgensteino atodaira į kasdienės kalbos vartojimo praktikas leidžia daryti išvadą, kad teiginių – kartu ir religinių teiginių – prasmė atsiskleidžia ne *anapus* praktikų (nekintančioje gramatinėje sakinio sandaroje), tačiau tų praktikų *viduje*, lankščioje ir besivystančioje jų dinamikoje. Religiniai įsitikinimai visuomet tiesiogiai susiję su gyvenimo forma, kuri vienija specifinio žaidimo dalyvius (FT 19, 241)⁶⁴. Teiginio prasmės neįmanoma suprasti nekultivuojant specifinių ją apibrėžiančių praktikų. Kaip neįmanoma suprasti muzikos negrojant muzikos instrumentais, taip neįmanoma įsijausti į religingų žmonių patirtis neįsitraukiant į jų patyrimų lauką, specifinį žaidimą, žaidžiamą pagal konkrečias taisykles. Likti nuošalyje ir abstrakčiai svarstyti apie religinių doktrinų sąvokų reikšmes niekuo nepadės, nes tai ne epistemologijos, o praktikos klausimas⁶⁵.

Šios nuostatos kartu patvirtina ir per daugelį metų nepakitusių Wittgensteino antiracionalizma: paprasčiausiai nėra *vieno* išskirtinio racionalumo standarto ar kriterijaus, kuris leistų neginčijamai nuspręsti, ar konkretus tikinčiojo ištartas religinis teiginys yra teisingas ar klaidingas⁶⁶. Toks išpūdis, kad materialistams ir ateistams Wittgensteinas norėtų pasakyti: religiniai teiginiai nėra nei teisingi, nei klaidingi, jie tiesiog yra *kitokie* teiginiai. Nors gramatiškai jie iš esmės niekuo nesiskiria nuo teiginių, kuriuos taria netikintieji, jų prasmę sąlygoja ne gramatika, o vartojimo būdas ir kontekstai,

nesutampantys su netikinčiųjų kalbėsenos būdais ir kalbos vartojimo kontekstais. Tai nereiškia, kad tarp skirtingų gyvenimo formų negali būti jokio ryšio, anaiptol – jas susieja „sudėtingas vienas kitą užklojančių ir persikryžiuojančių panašumų tinklas“, užtikrinantis tarpusavio komunikacijos galimybę (FT 66)⁶⁷. Tačiau komunikacijai reikalingas išsiklausymas, supratimas ir praktikavimas (iš-

mokimas). Tarkime, mokslininkai negali dar iki supratimo akto ir nuoširdaus įsigyvenimo paskelbti religinių įsitikinimų beprasmeiais – jie turi perimti religinės gyvenimo formos taisykles, idant galėtų tą formą perprasti iš vidaus, mat arogantiškai žvelgiant iš išorės, to adekvačiai padaryti neįmanoma. Ne abstrakcijos, o „gyvenimas gali išugdyti tikėjimą Dievo buvimu.“⁶⁸

IŠVADOS

1. Nors Wittgensteino filosofijos palikimą paprastai linkstama skirstyti į du vienas su kitu sunkiai suderinamus periodus, pamatinių religinių pažiūrų atžvilgiu Wittgensteinas abiem laikotarpiams išlaiko religinės minties vientisumą. Kai kurių akcentų poslinkis akivaizdus: vėlyvasis Wittgensteinas religinį diskursą laiko integralia pasaulio dalimi, o ne už pasaulio kaip faktų visumos esančiu prasmės *locus*. Jis jau nebereikalauja prasmingai tylėti apie tai, kas svarbu tikintiesiems, o veikia siekia perprasti jų kalbėjimo pobūdį. Kartu religiniams įsitikinimams nebepriskiriamas ne tik beprasmiškumas, bet ir bereikšmiškumas, ankstesnėje Wittgensteino filosofijoje iš esmės ženklinės visus religinius bei etinius teiginius. Vis dėlto abu periodus sieja šios pagrindinės nuostatos: antiracionalizmas, antiscientizmas ir religijos kaip atskiros patyrimo srities autonomiškumo aktualizavimas.

2. Dievo klausimas keliamas iš principo kitokiu būdu nei gamtamoksliniai klausimai. Tai, kad religiniai teiginiai loginės sintaksės požiūriu yra bereikšmiai, nereiškia, kad dėl to jie yra neprasmingi. Anaiptol: jie kaip tik ir yra svarbiausi gyvenimo klausimai, į kuriuos mokslas,

tiriantis ir aprašantis faktus, iš principo negali atsakyti. Kalbinės išraiškos ribotumai neturėtų sudaryti įspūdžio, kad tik gramatiškai taisyklingai ištariai teiginiai yra prasmingi; gyvenimo prasmė, priešingai, glūdi anapus šių teiginių.

3. Šios *Traktato* išvados išskleidžiamos *Paskaitoje apie etiką*. Faktinius teiginius nuo religinių/etinių teiginių skiria pastarųjų privalėjimas, arba absoliutumumas. Bereikšmiškumas sudaro religinių/etinių teiginių esmę, ir būtent ši ypatybė užkerta mokslui kelią paaiškinti religiją. Mokslininkas kitaip žiūri į tikrovę nei mistikai ar tikėjimui atviras asmuo.

4. Vėlyvasis Wittgensteinas dėmesį nukreipia į kasdienės kalbos vartojimo praktikas, besiklostančias skirtingose gyvenimo formose. Religinės kalbos žaidimas skiriasi nuo mokslininkų, filosofų ar net dalies teologų kalbinių žaidimų. Religiniai teiginiai aprašo užjuslinės srities patirtis ir įsitikinimus, o ne praeities ar ateities faktus arba visuotines prototiesas. Religiniame diskurse sąvokos „pagrįstumas“ ir „įrodymas“ vartojamos kitaip nei moksliniame diskurse. Nederėtų painioti šių diskursų, nors neneigtina, kad komunikacija tarp jų galima.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Michael Kober, 'In the Beginning was the Deed': Wittgenstein on Knowledge and Religion, *Readings on Wittgenstein's On Certainty*. Eds. D. Moyall-Sharrock, W. H. Brenner. New York: Palgrave Macmillan, 2005, p. 241.
- ² Vėliau šį aspektą išsamiau išplėtojo Wittgensteino studentas Normanas Malcolmas, žr.: Norman Malcolm, The Groundlessness of Belief, *Readings in the Philosophy of Religion*. Ed. K. J. Clark. Toronto: Broadview Press, 2008, 215–219.
- ³ Liam Hughes, 'If there is any value that does have value, it must lie outside the whole sphere of what happens and is the case' (TLP 6.41), *In Search of Meaning: Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion*. Ed. U. Arnsward. Karlsruhe: Universitätsverlag Karlsruhe, 2009, p. 54.
- ⁴ Pažymėtina, kad sąvoką „patyrimas“ Wittgensteinas ir loginiai pozityvistai vartoja skirtingai. Pastarieji patyrimą supranta redukciskai: patyrimas jiems yra vien tik empirinis patyrimas, apimantis tiesioginius juslinius potyrius (pagavas). Anot Rudolpho Carnapo, „teiginiu išsakome tik tai, kas gali būti verifikuota. Todėl, jei teiginys išvis ką nors sako, jis išreiškia vien empirinius faktus. Tai, kas iš principo yra anapus patyrimo, negali būti nei pasakyta, nei pamaštyta, nei paklausta“ (Evaldas Nekrašas, *Pozityvus protas. Jo raidai ir įtaka modernybei ir postmodernybei*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 223). O Wittgensteinas neapsiriboja vien šio pobūdžio patyrimo komponentu – jam svarbus ir egzistencinis patyrimas, t. y. religinės, etinės ir estetinės patirtys. Daugiasluoksniškesnis Wittgensteino patyrimo supratimas iš esmės atskiria jo filosofiją nuo vienpusiško loginių pozityvistų redukcionizmo. Ši takoskyra sietina su tuo, kad loginiams pozityvistams iš esmės rūpėjo vienas klausimas – griežtas ir aiškus mokslo pagrindimas, o Wittgensteiną labiau domino platesni, bendresnio pobūdžio filosofiniai klausimai, pavyzdžiui, kalbos ir tikrovės santykis, taip pat tie klausimai, kurie svarstomi šiame tekste.
- ⁵ „Reikšmės“ sąvoka čia atitinka būtent loginį prasmingumą. *Traktate* Wittgensteinas vietomis mini reikšmės, vietomis prasmės sąvoką, tačiau tam, kad atskirtume etiškai/estetiškai/religiškai suprastą prasmę, apie kurią jis kalba paskutiniuose *Traktato* puslapiuose, nuo loginės sakinio prasmės, kurios aptarčiai jis skiria ankstesnę, didžiąją dalį *Traktato*, darbe dėl aiškumo pastarąją vadinsime žodžiu „reikšmė“. Logiškai reikšmingu sakiniu čia laikysime tokį, kurio teisingumą arba klaidingumą galima aiškiai nustatyti nurodant (ar parodant) empirinį teiginį vartojamų žodžių (ženklų, vardų) referentą.
- ⁶ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*. Vertė R. Pavilionis. Vilnius: Mintis, 1995, p. 110.
- ⁷ Ten pat, p. 46, 48.
- ⁸ „Tai, kaip viskas yra, yra Dievas. Dievas yra tai, kaip viskas yra.“ Žr. Ludwig Wittgenstein, *Užrašai 1914–1916*. Iš vokiečių k. vertė J. Noreikienė. Vilnius: Pradai, 2001, p. 113.
- ⁹ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 96. Taip pat žr. Hughes, 'If there is any value that does have value, it must lie outside the whole sphere of what happens and is the case' (TLP 6.41), p. 60.
- ¹⁰ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 44.
- ¹¹ Ten pat, p. 112.
- ¹² Ten pat.
- ¹³ Paul Engelmann, *Letters from Ludwig Wittgenstein with a memoir*. Oxford: Blackwell, 1967, p. 97; John Hyman, Wittgenstein, *A Companion to Philosophy of Religion*. Eds. Taliafero C. et al. Wiley-Blackwell, 2010, p. 177–178.
- ¹⁴ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 110.
- ¹⁵ Ten pat, p. 110–111.
- ¹⁶ Liam Hughes, 'If there is any value that does have value, it must lie outside the whole sphere of what happens and is the case' (TLP 6.41), p. 60.
- ¹⁷ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 111. Taip pat žr. Michael Kober, 'In the Beginning was the Deed': Wittgenstein on Knowledge and Religion, p. 239–240.
- ¹⁸ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 110.
- ¹⁹ Ten pat.
- ²⁰ Dewi Zephaniah Philips, Ethics, Faith and 'What Can Be Said', *Wittgenstein: A Critical Reader*. Ed. H.-J. Glock. Massachusetts: Blackwell Publishers Inc., 2001, p. 349; Peter Tyler, *The Return to the Mystical. Ludwig Wittgenstein, Teresa of Avila and the Christian Mystical Tradition*. London: Continuum, 2011, p. 50.
- ²¹ Augustinas Dainys, Wittgensteino filosofinės terapijos samprata, *Žmogus ir žodis*, 2012, Nr. 4, p. 19.
- ²² Ludwig Wittgenstein, *Užrašai 1914–1916*, p. 106–107.

- ²³ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 111.
- ²⁴ „Tai, kad Antgamtis yra neišreiškiamas, nereiškia, kad To nėra. [...] dalyko neišreiškiamumo teigimas presupponuoja dalyko egzistavimą, tik jo išraiškos priemonės pripažįstamos neadekvacijos.“ Žr. Saulenė Pučiliauskaitė, *Ką Kantas ir Wittgenšteinas mums nori pasakyti apie religiją*, *Logos*, 2007, Nr. 52, p. 56.
- ²⁵ Eddy Zemach, Wittgenstein's Philosophy of the Mystical, *Essays on Wittgenstein's Tractatus*. Eds. I. M. Copi, R. W. Beard. New York: The Macmillan Company, 1966, p. 362.
- ²⁶ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 111.
- ²⁷ Liam Hughes, p. 58. Johnas Churchillis šią Wittgensteino mistikos sampratą įrašo į „klasikinių mistikos sampratų“ gretas, kartu intriguojamai gretina ją su Spinozos *Etika*. Žr. John Churchill, *The Convergence of God, the Self and the World in Wittgenstein's Tractatus, In Search of Meaning: Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion*. Ed. U. Arnsward. Karlsruhe: Universitätsverlag Karlsruhe, 2009, p. 123.
- ²⁸ Ludwig Wittgenstein, *A Lecture on Ethics, The Philosophical Review*, 1965, Nr. 74 (1), p. 5.
- ²⁹ Jens Kertscher, *Sense of Ethics and Ethical Sense, In Search of Meaning: Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion*. Ed. U. Arnsward. Karlsruhe: Universitätsverlag Karlsruhe, 2009, p. 89.
- ³⁰ Ludwig Wittgenstein, *A Lecture on Ethics*, p. 5.
- ³¹ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 109.
- ³² Ten pat, p. 7. Taip pat žr. Dewi Zephaniah Phillips, *Ethics, Faith and 'What Can Be Said'*, p. 354.
- ³³ Dewi Zephaniah Phillips, *Ethics, Faith and 'What Can Be Said'*, p. 350–352.
- ³⁴ Ten pat, p. 352.
- ³⁵ Ludwig Wittgenstein, *A Lecture on Ethics*, p. 8.
- ³⁶ Ten pat, p. 8–9.
- ³⁷ Ten pat, p. 10.
- ³⁸ Ten pat.
- ³⁹ Tais pačiais metais, kai skaitė šią paskaitą Cambridge (1929), savo užrašuose Wittgenšteinas suformulavo tokį teiginį: „Tik tai, kas antgamtis, gali išreikšti antgamtiskumą“ (Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*. Iš vokiečių k. vertė S. Pučiliauskaitė. Vilnius: Kitos knygos, 2013, p. 23).
- ⁴⁰ Ludwig Wittgenstein, *A Lecture on Ethics*, p. 11.
- ⁴¹ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 110.
- ⁴² Plg. „Išpažintis turi būti naujo gyvenimo dalis.“ Žr. Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 46.
- ⁴³ Ludwig Wittgenstein, *A Lecture on Ethics*, p. 11.
- ⁴⁴ Ten pat, p. 12. *Kultūroje ir vertėje* Wittgenšteinas rašo: „Mene sunku pasakyti ką nors, kas būtų taip pat gerai kaip nieko nepasakyti.“ Žr. Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 55. Šią ištarą galima pritaikyti ir religijai.
- ⁴⁵ Ludwig Wittgenstein, *A Lecture on Ethics*, p. 12.
- ⁴⁶ Michael Kober, 'In the Beginning was the Deed': Wittgenstein on Knowledge and Religion, p. 241; Dewi Zephaniah Phillips, *Ethics, Faith and 'What Can Be Said'*, p. 359.
- ⁴⁷ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 129–130, 134–136, 152–155, 175–177.
- ⁴⁸ Ludwigas Wittgenšteinas, Paskaitos apie religinius įsitikinimus, *Filosofija. Sociologija*, 1991, Nr. 2 (5), p. 57.
- ⁴⁹ Ten pat, p. 53.
- ⁵⁰ Ten pat, p. 55. *Kultūroje ir vertėje* Wittgenšteinas dar išsamiau aptaria šią istorijos ir tikėjimo tautoskyrą: „Krikščionybė nėra pagrįsta istorine tiesa, bet pateikia mums (istorinę) žinią ir sako: dabar tikėk! Bet ne tokiu tikėjimu, koks pridera istorinei žiniai, ne, ji liepia: tikėk, eidamas per ugnį ir per vandenį, o tai įmanoma tik kaip gyvenimo rezultatas. Štai tau žinia, žiūrėk į ją kitaip nei į bet kurią kitą istorinę žinią! Tegu ji užima visai kitą vietą tavo gyvenime – čia nėra jokio paradokso! [...] Kad ir kaip keistai skambėtų, istoriškai Evangelijų liudijimai istorine prasme galėtų būti laikomi akivaizdžiai klaidingais, bet tikėjimas dėl to nenukentėtų – ne todėl, kad remtųsi, sakykime, „visuotinėmis proto tiesomis“ (!), bet todėl, kad istorinis įrodymas (istorinis įrodinėjimo žaidimas) visai nesusijęs su tikėjimu. Šią (Evangelijų) žinią žmogus suvokia tikėdamas (mylėdamas). Būtent tai, o ne kas kita yra šios tiesos pripažinimo tikrumas. Tikinčiojo santykis su šia žinia nėra santykis nei su istorine tiesa (tikimybe), nei su mokymu apie „proto tiesas“. Taip būna“ (Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 76–77). Šios Wittgensteino religinio diskurso sampratos kritiką pateikia Alanas Bailey (Žr. Alan Bailey, Wittgenstein and the interpretation of religious discourse, *Wittgenstein and Philosophy of Religion*. Eds. R. L. Arrington, M. Addis. London and New York: Routledge, 2001, p. 119–136) ir Johnas Hymanas. Žr. John Hyman, Wittgenstein, p. 184–185.
- ⁵¹ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 110.
- ⁵² Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, 69.
- ⁵³ Ten pat, p. 72.

- ⁵⁴ „Įrodymas, kad Dievas yra, iš tikrųjų turėtų būti tai, kas leistų įsitikinti Dievo egzistavimu. Tačiau pats sau galvoju, kad *tikintieji*, pateikę tokių įrodymų, norėjo protu išanalizuoti ir pagrįsti savo „tikėjimą“, nors tokie įrodymai jų pačių niekada nebūtų atvedę prie tikėjimo. Įtikinti žmogų „Dievo egzistavimu“ galbūt galima tam tikru auklėjimu, pakreipiant jo gyvenimą vienokia ar kitokia linkme.“ Žr. Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 169–170.
- ⁵⁵ Genia Schönbaumsfeld, ‘Objectively there is no truth’ – Wittgenstein and Kierkegaard on Religious Belief, *In Search of Meaning: Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion*. Ed. U. Arnsward. Karlsruhe: Universitätsverlag Karlsruhe, 2009, p. 140–141.
- ⁵⁶ Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 127, 136.
- ⁵⁷ Ten pat, p. 150.
- ⁵⁸ „Kai tikintis Dievą žmogus apsidairo ir klausia, „Iš kur atsirado visa, ką matau?“, „Iš kur visa tai?“ – jis netrokšta jokio (priežastinio) paaiškinimo, ir jo klausimo esmė ta, kad klausimas yra šio troškimo išraiška.“ Žr. Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 169.
- ⁵⁹ Ten pat, p. 164.
- ⁶⁰ Genia Schönbaumsfeld, ‘Objectively there is no truth’ – Wittgenstein and Kierkegaard on Religious Belief, p. 142.
- ⁶¹ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 130.
- ⁶² Ten pat.
- ⁶³ Ten pat, p. 160–161.
- ⁶⁴ Ten pat, p. 125–126, 224.
- ⁶⁵ Tim Labron, *Wittgenstein and Theology*. London and New York: T&T Clark, 2009, p. 64–65, 84–85.
- ⁶⁶ „Iš tikrųjų norėčiau pasakyti, kad čia svarbu ne *žodžiai*, kuriuos ištariame, ne tai, apie ką tuo metu galvojame, bet jų poveikio skirtumas skirtingomis gyvenimo aplinkybėmis. Iš kur žinau, kad du žmonės turi galvoje tą patį, kai sako, jog tiki Dievą? Tą patį galima pasakyti ir apie tris žmones. Teologija, primygtinai reikalaujanti vartoti *tam tikrus* žodžius bei frazes ir išstumianti kitus, nieko nepaaiškina (Karlus Barthas). Ji tarytum žongliruoja žodžiais, nes nori kažką pasakyti, bet nemoka to išreikšti. Žodžiams prasmę suteikia *praktika*.“ Žr. Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 169.
- ⁶⁷ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, p. 154–155.
- ⁶⁸ Ludwig Wittgenstein, *Kultūra ir vertė*, p. 170.